

ΣΥΝΙΧΙΪΣΕΙΣ

Διαλογικό Κέντρο Βιωματικής-Καταξιοτικής
Ψυχοθεραπείας και Εκπαίδευσης

Γκότσης Ηλίας

Απόσπασμα από την Γραμματική των αποθεμάτων

Η διαλογικότητα και οι πολυφωνικές προσεγγίσεις

«... η αυθεντική ανθρώπινη ζωή είναι ο διάλογος ανοικτού τέλους. Η ζωή από τη φύση της είναι διαλεκτική. Το να ζεις σημαίνει να συμμετέχεις στο διάλογο: να θέτεις ερωτήσεις, να προσέχεις, να απαντάς, να συμφωνείς κ.ο.κ. Σε αυτόν το διάλογο συμμετέχει ολοκληρωτικά και για όλη του τη ζωή ένας άνθρωπος: με τα μάτια, τα χείλη, τα χέρια, την ψυχή, το πνεύμα, με όλο του το κορμό κι όλο του το είναι. Επενδύει ολόκληρο τον εαυτό του στο διάλογο και αυτός εισέρχεται στο διαλεκτικό ιστό της ανθρώπινης ζωής, στο παγκόσμιο συμπόσιο»¹

Στο μοντέλο του Συστημικού Συνθετικού Μοντέλου Καταξιοτικής Διερεύνησης (Σ.Σ.Μ.Κ.Δ που προτείνεται σε αυτό το βιβλίο, οι πολυφωνικές και οι διαλογικές προσεγγίσεις αποτελούν επίσης βασικό πεδίο αναφοράς. Η σύνδεση με αυτές δεν αφορά μόνο σε έναν εμπλουτισμό των πρακτικών ή των δράσεών μας, αλλά διαπερνά καθολικά τον τρόπο με τον οποίο εργαζόμαστε.

---

¹Απόσπασμα από τον Μ.Μπαχτίν Μ.. Παρατίθεται από τον J. Seikkula <http://open-dialogue.net/%CE%BF-%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CF%87%CF%84%CF%8C%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%81%CF%8C%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CE%AD/?lang=el>

Προσωπικά ήρθα σε επαφή με τις ιδέες του Μ. Μπαχτίν σχετικά με το διάλογο και την πολυφωνία το 2003, μέσω των σχετικών αναφορών αλλά και των εκπαιδευτικών εργαστηρίων της Σ. Μάρκου. Εκείνη την περίοδο εκπαιδευόμουν παράλληλα από τον Ρ. Lang και την ομάδα του ΚCC² στην Καταξιωτική Συστημική Διερεύνηση και τον κοινωνικό κονστραξιονισμό και είχα την αίσθηση ότι οι δυο θεωρητικές προσεγγίσεις συναντώνται σε πολλά σημεία.

Εξάλλου, ο ίδιος ο Ρ. Lang μιλώντας για τη σημασία του διαλόγου στο ξεδίπλωμα μιας καταξιωτικής συστημικής συνομιλίας που έχει ως στόχο τη διερεύνηση και τη σύνδεση με τα αποθέματα, τις ικανότητες και τις αξίες, έκανε συχνές αναφορές στον Μπαχτίν ή σε συστημικούς θεραπευτές επηρεασμένους από τη διαλογικότητα. Στα παραδείγματα που χρησιμοποιούσε υπήρχαν συχνές αναφορές στη Η. Anderson, η οποία ενέταξε στη συνεργατική προσέγγιση πολλές ιδέες του Μ.Μπαχτίν και στον J. Seikkula, που συνέδεσε άμεσα την πρακτική του ανοικτού διαλόγου με τη διαλογικότητα και την πολυφωνική σκέψη³.

Ωστόσο, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι, κατά την άποψή μας, μέχρι σήμερα η επικέντρωση από τη μεριά των καταξιωτικών συμβούλων δίνεται περισσότερο στις δυνατότητες που προσφέρει η διαλογικότητα και όχι η πολυφωνία.

Ήδη από την προηγούμενη ενότητα φάνηκε η σημασία που αποδίδεται από τον Pearce και τον Cronen στην αξία του διαλόγου, ως μέσου ενίσχυσης του συντονισμού στα νοήματα και των διεργασιών που συνδέονται με την κοινωνική συν-κατασκευή της πραγματικότητας. Ταυτόχρονα, όμως, παρά την έμφαση στη διαλογικότητα, θεωρούμε πως δεν δίνεται βάρος στην αναγνώριση, το σεβασμό και τη μελέτη των επιδράσεων των εσωτερικών φωνών και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των εσωτερικών και των εξωτερικών διαλόγων.

Στη δική μας προσέγγιση και στον τρόπο δουλειάς που προτείνουμε ως καταξιωτικοί σύμβουλοι, οι καταξιωτικές πρακτικές στο βλέμμα, τη γλώσσα, στον διάλογο, αναγνωρίζονται ως εξαιρετικά σημαντικές αλλά ωστόσο εκτιμούμε ως

---

² Kensington Consultation Center.

³Σχετικά με την προσέγγιση του Ανοικτού Διαλόγου, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, ωστόσο μια αρχική σύνδεση μπορεί να γίνει στην ιστοσελίδα που έχει δημιουργηθεί στο : <http://open-dialogue.net>

ιδιαίτερα σημαντικό να δημιουργούμε, ταυτόχρονα, ένα τοπίο ασφάλειας για την ανάδυση του πολυφωνικού εαυτού.

Αυτή η εστίαση μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε και να μιλήσουμε με σεβασμό για τις εσωτερικές συγκρούσεις και τις αντιφάσεις των ατόμων και των ευρύτερων συστημάτων, για την ταυτόχρονη συνύπαρξη των ικανοτήτων και των ελλειμμάτων, για τη διλημματικότητα και τη δυσκολία να υπάρξουν αποφάσεις για τις μετακινήσεις ή τις αλλαγές που θα οδηγήσουν στο μετασχηματισμό και στο επιθυμητό dreaming.

Η σημασία, αφενός, της αναγνώρισης αυτών των αντιφάσεων στη θεραπεία των εξαρτήσεων και, αφετέρου, της σύνδεσης της πολυφωνίας με την αναστοχαστική διαδικασία, για την κατανόηση και την αντιμετώπιση του εξαρτητικού φαινομένου, τονίστηκε στο διεθνές συνέδριο με θέμα τις εφαρμογές της διαλογικότητας,⁴ καθώς και σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο ΜΕΤΑΛΟΓΟ το 2008 (Γκότσης Η. 2007, 2008).

Σε εκείνες τις δύο παρουσιάσεις η εστίαση είχε δοθεί στην αντιπαράθεση της μονολογικής φύσης του εξαρτητικού φαινομένου και του πολυφωνικού κόσμου της ψυχοθεραπείας, καθώς και στην αντιπαράθεση των εσωτερικών φωνών που επιδιώκουν την αλλαγή με τις εσωτερικές φωνές που επιδιώκουν την ομοίωση.

Σε ένα διαφορετικό πεδίο από την ψυχοθεραπεία όπως είναι αυτό της αξιοποίησης της Κ.Σ.Δ. στη σχολική ή την ευρύτερη κοινότητα, αναζητήσαμε άλλες παραμέτρους σχετικές με τη διαλογικότητα και την πολυφωνία που θα μπορούσαν να μας φανούν χρήσιμες, και αναρωτηθήκαμε εάν οι ιδέες μας σχετικά με την αντιπαράθεση και την αντιπαράθεση των εσωτερικών φωνών θα μπορούσαν να έχουν ευρύτερη αξιοποίηση, πέραν της μελέτης του εξαρτητικού φαινομένου.

Η ιδέα του πολυφωνικού και διαλογικού εαυτού, που εμπεριέχει πλήθος εσωτερικευμένων φωνών, ιστοριών και αφηγήσεων, μέσα από το οποίο είναι δυνατό να αναζητηθούν αποθέματα και εναλλακτικές αφηγήσεις, μας φάνηκε εξαιρετικά

---

⁴Ανακοίνωση στο Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο: Προοπτικές και όρια της διαλογικότητας στον Mikhail Bakhtin. Εφαρμογές στην ψυχολογία, την τέχνη, την εκπαίδευση και τον πολιτισμό. Ρέθυμνο 25-27 Μαΐου 2007

βοηθητική και εργαστήκαμε ώστε να αναπτύξουμε πρακτικές που θα τόνιζαν αυτή την οπτική⁵.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση μερικών βασικών ιδεών που συνδέονται με την αξιοποίηση της διαλογικότητας και της πολυφωνικής προσέγγισης στο Σ.Σ.Μ.Κ.Δ., θα εκθέσουμε πώς αντιλαμβανόμαστε την ίδια την έννοια της πολυφωνίας, η οποία είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αλλά και εύκολα παρεξηγήσιμη.

Πολλοί άνθρωποι όταν αναφέρονται στην πολυφωνία ή στη διαλογικότητα ενδέχεται να περιορίζονται στην περιγραφή μιας δημοκρατικής συνθήκης, στην οποία το δικαίωμα του λόγου είναι de facto αναγνωρισμένο, και να εστιάζουν περισσότερο στη συνύπαρξη ή την παραλληλία πολλαπλών φωνών. Όμως, η πολυφωνία και η διαλογικότητα είναι κάτι περισσότερο από το δικαίωμα στο λόγο και στη δημόσια έκφραση των διαφορετικών απόψεων.

Αυτή η παραλληλία των φωνών είναι πιθανόν να συνιστά, σύμφωνα με τον Hermans (Hermans H. 2016), μια **κακοφωνία**, όταν οι φωνές δεν συγκροτούνται σε κοινό λόγο και δεν νοηματοδοτούνται νοητικά ή συναισθηματικά μέσω της ύπαρξης ενός εσωτερικού ή εξωτερικού πλαισίου.

Με αυτή την οπτική, εκτιμούμε πως η πολυφωνία και η διαλογικότητα (που αποτελούν εντέλει αλληλένδετες και αδιαχώριστες έννοιες) αποκτούν καινούργιο νόημα, όταν αναφερόμαστε σε αυτές μέσα από τη συστημική επιστημολογία, καθώς μπορούμε να τις νοηματοδοτήσουμε ως εκείνες τις πρακτικές που εμπλουτίζουν ή διευκολύνουν τη συγκρότηση μιας συστημικής ταυτότητας, ατομικής ή συλλογικής.

Οι διευκρινίσεις σχετικά με τη σημασία αυτών των εννοιών είναι κρίσιμες όχι μόνο γιατί κάθε απόπειρα αξιοποίησής τους στις καθημερινές μας δράσεις προϋποθέτει έναν ελάχιστο συντονισμό στα νοήματα που τις συνοδεύουν, αλλά και διότι συχνά οι άνθρωποι συγχέουν ένα πολυφωνικό τοπίο δημοκρατικής συνύπαρξης διαφορετικών φωνών με ένα χαοτικό ή άναρχο πλαίσιο, στο οποίο μπορούν να έχουν χώρο ακόμα και πρακτικές που αποκλείουν τη διαλογικότητα.

Μια τέτοια αντίληψη οδηγεί συχνά σε ένα μεταμοντέρνο σχετικισμό (στην καλύτερη περίπτωση) είτε σε ένα μονολογικό τοπίο, στο οποίο τελικά έχουν

---

⁵Δες αναλυτικά την ιδέα της βεντάλιας του πολυφωνικού εαυτού, στο παράρτημα με τις καταξιοτικές βιωματικές πρακτικές.

επικρατήσει ο ανταγωνισμός και οι φωνές με τη μεγαλύτερη ένταση και ισχύ. Μια συνθήκη αυτού του είδους θα έμοιαζε πολύ περισσότερο με την εικονική πραγματικότητα, που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στο πεδίο των ηλεκτρονικών υπολογιστών, στην οποία πλήθος διαφορετικών και ετερόκλητων εικόνων κατακλύζουν με αστραπιαίο τρόπο τον αποδέκτη τους, μην αφήνοντας περιθώρια επεξεργασίας ή αναστοχασμού.

Ο αναστοχασμός, αυτή η ικανότητα για μετα-γνωστική ή μετα-συναισθηματική επεξεργασία, κατά την οποία ο συμμετέχων σε μια διαλογική πολυφωνική πραγματικότητα μπορεί να επεξεργαστεί ένα εξαιρετικά πολύπλοκο και πολλαπλά περιπλεγμένο πολυφωνικό διάλογο, είναι, κατά τη γνώμη μας, μια ακόμα αναγκαία συνθήκη για να υπάρξει αυτό που ο Μ. Μπαχτίν ονόμαζε πολυφωνία.

Επιστρέφοντας στο χώρο όπου γεννήθηκε αρχικά ο όρος πολυφωνία, που δεν είναι αυτός των ιδεών αλλά εκείνος της μουσικής, κρίνουμε ότι μέσα από αυτό το πεδίο έχουμε τη δυνατότητα να κατανοήσουμε σε βάθος το ουσιαστικό νόημά του.

Στη μουσική ως πολυφωνία περιγράφεται η συνήχηση διαφορετικών ήχων, οι οποίοι καταλήγουν να αποτελούν ένα μουσικό σύνολο. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Κώστας Λώλης (Λώλης Κ. 2006) στη μελέτη του για το πολυφωνικό τραγούδι στην Ελλάδα, «ο όρος πολυφωνία σημαίνει μια συγκεκριμένη μουσική γραφή στην οποία εξελίσσεται οριζόντια η αντιπαράθεση δύο και παραπάνω μελωδικών γραμμών».

Στην Ελλάδα γνωρίζουμε το ηπειρώτικο πολυφωνικό τραγούδι, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί το γεγονός ότι τραγουδιέται ομαδικά, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η σημασία και η ιδιαιτερότητα των επιμέρους φωνών και υπάρχουν καθορισμένοι κανόνες και ρόλοι που ρυθμίζουν αυτή την ομαδική ερμηνεία. Ο Κ. Λώλης αναφέρει επίσης ότι «κάθε φωνή έχει τη δική της λειτουργία, τη δική της υφή, τη δική της ουσία». Καθώς αναπτύσσεται, παράλληλα ενώνεται με τις άλλες, προκειμένου να συνηχήσουν και να δημιουργήσουν ένα μουσικό σύνολο.

Ό,τι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και παραπέμπει σε πολλούς συμβολισμούς, τόσο σε σχέση με τον εσωτερικό διάλογο όσο και με τους εξωτερικούς διαλόγους, είναι οι ρόλοι που «μοιράζονται» στο ηπειρώτικο πολυφωνικό τραγούδι. Αναλυτική

περιγραφή τους μπορούμε να βρούμε σε πληθώρα σχετικών άρθρων, όμως εδώ θα αναφερθούμε σε δύο κυρίως, το ρόλο του **κράτη** και του **ισοκράτη**⁶.

Αυτοί οι δύο ρόλοι μάς ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, καθώς τόσο στον εσωτερικό διάλογο όσο και εκείνον που διεξάγεται μεταξύ δύο ή περισσότερων συστημάτων ή υποσυστημάτων, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον κράτη, ο οποίος εισάγει την κύρια μελωδία (σε αντιστοιχία την κυρίαρχη φωνή στο διαλογικό πεδίο), όσο και τον ισοκράτη, ο οποίος θέτει το όριο σε αυτή την κυριαρχία, επιτρέποντας στις άλλες φωνές να εισέλθουν στο πεδίο, για να χρωματίσουν και να εμπλουτίσουν το τελικό αποτέλεσμα (σε αντιστοιχία με το πολυφωνικό διαλογικό πεδίο)⁷.

Ο Ρώσος στοχαστής Μ. Μπαχτίν, από τον οποίο έχουν επηρεαστεί πολλοί και διαφορετικοί επιστημονικοί κλάδοι, στο σημαντικό βιβλίο του *Ζητήματα ποιητικής στο Ντοστογιέφσκι*, ήδη από το 1929 εισήγαγε τον όρο σε διαφορετικά πεδία, εκτός της μουσικής, κυρίως για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο στα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι πρόσωπα με διαφορετική κοσμοθεωρία, ηθική και ιδεολογία διεκδικούν χώρο στο κείμενο και παρ' όλα αυτά οι ιστορίες τους συγκροτούν ενιαίο σύνολο, το οποίο ο ίδιος ονομάζει πολυφωνικό μυθιστόρημα. Αυτά τα πρόσωπα, με χαρακτηριστική ίσως περίπτωση το φοιτητή Ρασκόλνικοφ στο *Έγκλημα και Τιμωρία*, αφήνονται να παρασυρθούν, έστω και αν βασανίζονται από αυτόν, σε έναν πολυφωνικό εσωτερικό διάλογο, με στόχο την τελική κάθαρση.

Για τον Μπαχτίν, όπως αντίστοιχα στο πολυφωνικό τραγούδι, η ύπαρξη και μόνο πολλών διαφορετικών φωνών δεν συνιστά πολυφωνία. Αυτή υφίσταται από τη στιγμή που αυτές οι ιδιαίτερες φωνές συναντώνται με τις άλλες μέσα σε ένα τοπίο διαλογικότητας και γίνονται δεκτές κατ' ουσίαν ως αυτόνομες και ισάξιες, προκειμένου να δημιουργηθεί μια κοινή φόρμα. Ο στόχος σε μια πολυφωνική συνθήκη είναι, για τον Μπαχτίν, ο οποίος αποδέχεται παράλληλα με τη διαλογικότητα τη διαλεκτική σύγκρουση, αφενός η ανάδειξη της διαφοράς και

---

⁶Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα : http://polyphonicoeperou.blogspot.com/p/blog-page_6449.html

⁷Η Σ. Μάρκου έχει προσφέρει στο χώρο της συστημικής ψυχοθεραπείας σειρά από ιδέες αλλά και πολύ σημαντικές πρακτικές, στις οποίες έχει συνδέσει τη δομή και τους ρόλους που εντοπίζονται στο πολυφωνικό τραγούδι, με τους ρόλους που λειτουργούν σε μια θεραπευτική ομάδα.

αφετέρου η σύνθεση με αυτήν. Οι σύγχρονες συστημικές τάσεις στην ψυχοθεραπεία θα αξιοποιήσουν αυτή την έννοια, προκειμένου να τονίσουν τη σημασία της διαλογικότητας ως πρακτικής που ανοίγει νέες προοπτικές και δυνατότητες σε μια συνομιλία, με στόχο τον απεγκλωβισμό από μονοδιάστατες ή μονολογικές πραγματικότητες, αλλά επίσης και να κατανοήσουν τις εσωτερικές φωνές και τις εσωτερικές πλευρές του ατόμου. Αυτές οι φωνές συμβάλλουν στην αυτοποίηση και στην ενίσχυση της περίφημης συστημικής ανελκτικής σπείρας.

Οι συστημικοί θα αξιοποιήσουν επίσης αυτή την έννοια προκειμένου να παραχθεί μια θεωρία για τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται το νόημα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Φινλανδός ψυχίατρος J. Seikkula και ο J. Shotter, σημαντικός συστημικός διανοητής, θα ορίσουν τον πολυφωνικό διάλογο ως το μέσο με το οποίο παράγεται και δημιουργείται το νόημα (Bakhtin, Seikkula 2003, 2005 Shotter and Billing 1988).

Καθώς οι έννοιες της διαλογικότητας και της πολυφωνίας εισέρχονταν στον ευρύτερο επιστημονικό και πνευματικό χώρο, από την ψυχολογία και τη φιλοσοφία ως τη λογοτεχνία ή την εκπαίδευση, αναπόφευκτα αναπτύχθηκε διάλογος σχετικά με τη νοηματοδότηση των όρων ή τις διαφορετικές εφαρμογές τους. Η εστίαση, ωστόσο, σε ορισμένες κοινές θεωρητικές βάσεις κρίνεται απαραίτητη. Ως εκ τούτου, όποτε αναφερόμαστε στη διαλογικότητα, είναι σημαντικό να μην ξεχνάμε ότι αυτή δεν είναι de facto συνεργατική ούτε πολυφωνική και ότι ο διάλογος, σε μια μη πολυφωνική πρακτική, ενδέχεται να είναι διάλογος κωφών, να μεταβάλλεται σε μονολογικό αφήγημα, χάνοντας τις ιδιότητες του διαλόγου, το οποίο κυριαρχείται από σταθερές και αμετάβλητες ιδέες και απόψεις, εφόσον οι μετέχοντες σε αυτόν δεν επιτρέπουν στον εαυτό τους να επηρεαστεί από τη φωνή του άλλου.

Όπως αναφέρθηκε, η αποδοχή του άλλου ως διαφορετικού υποκειμένου στο διαλογικό πεδίο αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα να μεταβληθεί η αρχική θέση των συνομιλητών. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερη σημασία η θέση του Φρέιρε ότι σε αυτήν τη συνάντηση όλα τα ενδεχόμενα είναι ανοιχτά, τόσο ο εξανθρωπισμός όσο και ο απανθρωπισμός⁸, καθώς η κατεύθυνσή του εξαρτάται από το εάν σε αυτήν τη συνάντηση αναπτύσσεται αμοιβαία εμπιστοσύνη και μια οντολογική στάση που

---

⁸<https://freirepaulo.wordpress.com/%CE%B3%CE%BB%CF%89%CF%83%CF%83%CE%AC%CF%81%CE%B9/>

χαρακτηρίζεται από την αγάπη. Το ακόλουθο απόσπασμα από ένα κείμενο του Φρέιρε είναι χαρακτηριστικό:

«Ο διάλογος δεν μπορεί να υπάρξει όταν λείπει μια βαθιά αγάπη για τον κόσμο και για τους ανθρώπους. Η ονομάτιση του κόσμου, που είναι πράξη δημιουργίας και αναδημιουργίας, δεν είναι δυνατή, αν δεν είναι διαποτισμένη από αγάπη. Η αγάπη είναι συγχρόνως το θεμέλιο του διαλόγου και ο διάλογος ο ίδιος. Έτσι, αποτελεί έργο υπεύθυνων υποκειμένων και δεν μπορεί να υπάρχει σε μια σχέση κυριαρχίας» (Φρέιρε Π. 2009, σελ. 103).

Ωστόσο, αυτή η διαλογική συνθήκη, η οποία ο Φρέιρε θεωρεί σημαντικό να διαποτίζεται από την αγάπη και στην καταξιώτική ο Lang και η MacAdam εκτιμούν ότι είναι σημαντικό να χαρακτηρίζεται από μια ηθική αισθητική στάση των συστημικών συμβούλων,⁹ δεν εμπεριέχει μόνο την επιθυμία της συνεργατικότητας αλλά και της κυριαρχίας.

Η αναγνώριση αυτής της διάστασης αποτελεί προϋπόθεση ώστε ο διάλογος και η πολυφωνικότητα να καταστούν αξιοποιήσιμες πρακτικές, αφού η εξουσία, ο ανταγωνισμός και η κυριαρχία είναι συστατικά στοιχεία του διαλόγου ταυτόχρονα με τη συνεργατικότητα, την αναζήτηση ισοτιμίας ή αλληλοκατανόησης.

Η Leslie Baxter (S. W. Littlejohn & K.A. Foss 2012, σελ. 246-52), που έχει αναπτύξει μια διαλογική προσέγγιση επικεντρωμένη στη διερεύνηση των σχημάτων επικοινωνίας μέσα στις σχέσεις, την οποία ονομάζει Διαλογική θεωρία των σχέσεων, περιγράφει τα ανταγωνιστικά στοιχεία ως μια διαλεκτική αναπόφευκτη συνθήκη, στην οποία οι σχέσεις είναι αφενός «χώρος διαχείρισης των αντιθέσεων» και αφετέρου χώρος αναζήτησης ενός κοινού νοήματος, το οποίο επιτυγχάνεται μέσω ενός διαλόγου που επιζητεί τη συνεύρεση των διαφορετικών φωνών των συνομιλητών.

Αντιλαμβανόμαστε έτσι ως ιδιαίτερα κρίσιμη την κατανόηση τόσο των ηθικών ζητημάτων που αναδύονται μέσα από τη διαλεκτική όσο και των ζητημάτων που συνδέονται με τη βία ή την κυριαρχία, καθώς εάν παραβλέψουμε τη διαλεκτική φύση της διαλογικότητας, υπάρχει ο κίνδυνος, προσκαλώντας τα μέλη ενός

---

⁹Οι Lang & MacAdam στα κείμενά τους για την αιμομιξία μας προσκαλούν να σκεφτούμε σχετικά με τη σημασία του ηθικού αναστοχασμού.

συστήματος (ή διαφορετικά συστήματα) σε κοινό dreaming, να μετατρέψουμε την Καταξιωτική Συστημική Διερεύνηση σε εργαλειακή πρακτική χειραγώγησης.

Επιπρόσθετα, ο κίνδυνος γίνεται μεγαλύτερος, εάν δεν συνειδητοποιήσουμε την αναπόφευκτη ύπαρξη αυτών των συγκρουσιακών στοιχείων μέσα στην προβληματική της εξουσίας, όπως τη μελετά ο Φουκώ¹⁰ στα κείμενά του για τη μικροφυσική της εξουσίας. Σύμφωνα με τον Γάλλο διανοητή, οι σχέσεις εξουσίας βρίσκονται μέσα στα δίκτυα των κοινωνικών σχέσεων, ανεξάρτητα από τις προθέσεις ή τις επιδιώξεις των συμμετεχόντων σε αυτές. Παραφράζοντας τη σκέψη του, μπορούμε να πούμε ότι η εξουσία ρέει αναπόφευκτα μέσα στα δίκτυα διαλόγων, τα οποία συγκροτούνται κάθε φορά από ομοειδείς ή αντίθετες επιδιώξεις, συνιστώντας πεδίο διαπραγματεύσεων, συμφωνιών ή συγκρούσεων.

Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η θέση ότι η εξουσία αποτελεί δράση η οποία έχει επίδραση στη δράση που την εμπεριέχει, καθώς με αντίστοιχο τρόπο η διαλογικότητα και η διαλεκτική είναι διεργασίες οι οποίες ασκούν επίδραση στα πλαίσια στα οποία αναδύονται.

Ως συνέπεια της επίγνωσης και της αναγνώρισης αυτής της συνθήκης, δεν τίθεται σε αμφιβολία η συνεργατική πρόθεση αναφορικά με το ρόλο των καταξιωτικών συμβούλων ή τη στάση του «μη γνωρίζοντος», στην οποία θα αναφερθούμε περισσότερο στη συνέχεια. Το αντίθετο, μάλλον μας προσκαλεί σε αναγνώριση του κινδύνου των εξουσιαστικών πρακτικών, που εμπεριέχονται στη διαλογικότητα, και της καταλυτικής επίδρασης που ενδέχεται να έχει η εξουσία του συμβούλου ή του θεραπευτή στην ανάδυση της εμπειρίας, της γνώσης και των αποθεμάτων των συστημάτων με τα οποία εργαζόμαστε.

Ο κίνδυνος αφορά κυρίως στην αναπαραγωγή ενός σχήματος κυριαρχίας, συχνό μέσα στο διάλογο, το οποίο περιλαμβάνει όχι μόνο στοιχεία συνδεόμενα με τους διπολικούς ρόλους (θεραπευτής-θεραπευόμενος, φροντιστής-φροντιζόμενος, γνωρίζων-μη γνωρίζων κ.ο.κ.), αλλά και κοινωνικά, ταξικά και πολιτικά στοιχεία συναρτώμενα με την κατανομή της ισχύος (όπως, π.χ., η ιδιοκτησία, η κατοχή της γνώσης, το φύλο, η σεξουαλικότητα).

---

¹⁰ Για τη μικροφυσική της εξουσίας δες το ακόλουθο άρθρο του Χ. Λυριντζή στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/7254/6974.pdf>

Η αναγνώριση αυτών των όψεων της κυριαρχίας είναι ζωτικής σημασίας προκειμένου να μετριάσουμε, κάθε φορά που κατανοούμε την ύπαρξή της, τις συνέπειές της. (H. Lang, E. McAdam 2017, Haene D. L., P. Rober.2017). Μάλιστα, την αναγνώριση αυτή θεωρεί επίσης ζωτικής σημασίας και ο Hermans (Hermans 2016, σελ. 40), ο οποίος εκτιμά ότι αυτές οι κοινωνικές όψεις της κυριαρχίας ενυπάρχουν διαρκώς σε μια διαλογική συνθήκη και μας προσκαλούν να αναρωτηθούμε για τα όρια που τίθενται στο διαλογικό πεδίο, τα οποία άλλοτε είναι ανοιχτά και προσκαλούν σε διεύρυνση κι άλλοτε κλείνουν ωθώντας σε περιορισμούς.

Ένα δεύτερο ερώτημα σε σχέση με τη διαλογικότητα και την πολυφωνικότητα, πέρα από τη διερεύνηση των σχεσιακών διεργασιών και των σχεσιακών σχημάτων, που μπορούμε να διακρίνουμε σε κάθε διαλογική σχέση, είναι οι μορφές του εκάστοτε διεξαγόμενου διαλόγου.

Συχνά, καθώς οι άνθρωποι συγγέουν το διάλογο με μια συνθήκη συνομιλίας, εκτιμούν ότι η ομιλούσα γλώσσα αποτελεί το βασικό «εργαλείο» στη διαλογικότητα. Εντούτοις, για τον Μπαχτίν και όσους έχουν επηρεαστεί από αυτόν, ο διάλογος συνιστά κάτι πολύ περισσότερο από την ανταλλαγή επιχειρημάτων μέσω του λόγου. Αυτό που κάνει πολύ πλούσια μια διαλογική συνθήκη είναι ότι πέρα από το λόγο το σώμα μετέχει εξίσου ενεργά¹¹.

Παρόμοια οπτική για τη διαλογικότητα προτείνει και η H. Anderson, στο βιβλίο της για την Συνεργατική προσέγγιση (Anderson H., 2014). Εκεί προτείνει επίσης τη συμπερίληψη της σωματικότητας (εκφράσεις, σωματική στάση, κινήσεις κ.τ.λ.) στο διάλογο, όπως και των γραμματικών σημείων (παύσεις, τελείες, κόμματα κ.τ.λ.).

Στο διάλογο επίσης συμμετέχουν, όπως θα δούμε, οι σημαντικοί ωσει παρόντες: τα πρόσωπα που έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ιστορία μας. Αυτά δεν ανήκουν κατ' ανάγκην στο οικογενειακό σύστημα προέλευσης, μπορούν να είναι πρόσωπα από την ευρύτερη κοινότητα ανθρώπων που έχουμε συναντήσει στη ζωή μας ή να μας έχουν επηρεάσει με τις ιδέες ή τις πράξεις τους.

---

¹¹Μια παρόμοια ιδέα συναντάμε στα κείμενα των Lang & McAdam, όταν αναφέρονται στη γραμματική των ανθρώπων. Αυτή η πολύπλοκη και πολύμορφη όψη του διαλόγου σε μια καταξιοτική συνομιλία είναι ζήτημα ζωτικής σημασίας, καθώς συχνά υπάρχει μια «σύγκρουση» ανάμεσα σε ένα καταξιοτικό περιεχόμενο στο λόγο και σε μια μη καταξιοτική αισθητική στάση σε άλλα στοιχεία του διαλόγου. Φορείς αυτού του double bind μπορούν να καταστούν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη του διαλόγου.

Αντιλαμβανόμαστε ότι η διαλογικότητα είναι άμεσα συνυφασμένη με την πολυφωνία και αποτελεί, όπως έχει αναφερθεί, κάτι πολύ περισσότερο από μια συζήτηση με τον άλλο. Ο Μπαχτίν προσδίδει στον όρο οντολογική και υπαρξιακή διάσταση («σε τελική ανάλυση η ύπαρξη ενός προσώπου είναι επίσης “διάλογος”, μια συναλλαγή ουσίας ανάμεσα στο πρόσωπο και τη περιρρέουσα ατμόσφαιρα») (Καρατσινίδου, 2006, σελ. 75), αντίστοιχη με αυτήν που προσδίδουν οι Pearce και Cronen στην επικοινωνία. Είναι ξεκάθαρο ότι δεν μπορεί να υπάρξει η έννοια του εαυτού πέρα από τη συνάντηση με τον άλλο, μέσα σε ένα διαλογικό πολυφωνικό πλαίσιο.

Η διαλογικότητα και η σημασία της δημιουργίας νοήματος στις καταξιοτικές πρακτικές

Στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου, όταν αναφερθήκαμε στη σημασία των ρωγμών, παραθέσαμε ένα απόσπασμα από κείμενο του Μ.Μπαχτίν, στο οποίο τονίζεται η δυνατότητα αναγέννησης των νοημάτων που συνδέονται με την ανθρώπινη εμπειρία. Θεωρήσαμε αυτή την αναφορά σημαντική, γιατί μας έχει βοηθήσει να δώσουμε ορισμένες απαντήσεις στα ακόλουθα ερωτήματα, τα οποία επανέρχονται όποτε προσκαλούμε τους ανθρώπους με τους οποίους εργαζόμαστε να διαχειριστούν τα ματαιωμένα τους όνειρα και να επενδύσουν εκ νέου στη σύνδεση με τις επιθυμίες τους ή να αφεθούν στη φαντασιακή διαδικασία:

- Πώς δημιουργούνται οι δυνατότητες, οι όροι και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να διαχειριστούν τις επιδράσεις των επώδυνων εμπειριών που έχουν ζήσει οι ίδιοι ή οι σημαντικοί άλλοι, τις φωνές των οποίων εσωτερικεύουν;
- Πώς μπορεί να απαντηθεί η αντίφαση ότι ενώ οι άνθρωποι έχουν μια βιολογική ανάγκη να επενδύσουν ψυχικά και φαντασιακά σε ένα επιθυμητό μέλλον, στο οποίο θα ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες και επιθυμίες τους, απεκδύονται του δικαιώματος και της ευθύνης να διαμορφώσουν τις προϋποθέσεις που θα διευκόλυναν μια μετάβαση σε αυτό;

Έχουμε διαπιστώσει, από τα πεδία της κλινικής εμπειρίας και της εκπαίδευσης, ότι αυτή η παραίτηση συνοδεύεται από συναισθήματα απαξίας ή ματαιώσης, καθώς και από έλλειψη εμπιστοσύνης στη γνώση ή στις δυνατότητες και

στα αποθέματα που διαθέτουν τα άτομα ή τα συστήματα, οδηγώντας συχνά στη μετάθεση της ευθύνης και στην αποδοχή της ετερονομίας.

Ένας σπουδαίος στοχαστής, ο Κορνήλιος Καστοριάδης, θεωρητικός της αυτονομίας και της ψυχανάλυσης, έχει αναφερθεί επισταμένως στο τρόπο με τον οποίο η αποδοχή της ετερονομίας αποξενώνει τον άνθρωπο όλο και περισσότερο από τις δυνάμεις και τις δυνατότητές του. Σε μια συναρπαστική συζήτηση με το F. Varela, συνεργάτη του Maturana, η οποία περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Διάλογοι* (Καστοριάδης 2001) μιλά για τη σχέση της συστημικής έννοιας της αυτοποίησης με το φαντασιακό και τη σύνδεσή της με την αυτονομία ως κοινωνικό και ψυχικό πρόταγμα. Εκτιμά πως όσο τα ανθρώπινα συστήματα μπορούν και στοχάζονται αυτοαναφορικά, τόσο έχουν αυξημένες πιθανότητες να πλησιάσουν μια συνθήκη αυτονομίας.

Αναφερθήκαμε στην έννοια της ετερονομίας και της αποξένωσης από τις δυνατότητες που υπάρχουν στις αυτοποιητικές διεργασίες για αυτο-εξέλιξη, καθώς θεωρούμε πως όσο περισσότερο εκτεθειμένος είναι κάποιος στις επιδράσεις των προβλημάτων, όσο περισσότερο έχουν απονεκρωθεί τα νοήματα που μπορούν να τον επανασυνδέσουν με τις ζωογόνες πηγές της ατομικής, της οικογενειακής ή της κοινοτικής του ιστορίας, τόσο περισσότερο εκτίθεται στον κίνδυνο της αποσύνδεσης από τις εσωτερικές του δυνάμεις και αφήνεται στην ετερονομία.

Μελετώντας μιαν ακραία εκδοχή της απώλειας ελέγχου, διαμεσολάβησης και ετερονομίας όπως το εξαρτητικό φαινόμενο, αντιλαμβανόμαστε πώς τα προβλήματα¹² επιδρούν στις καθημερινές μας δράσεις και «παρεμβαίνουν» ενεργητικά στους εσωτερικούς και εξωτερικούς διαλόγους. Ακόμα, συνειδητοποιούμε την ιδιαίτερη σημασία της αναζήτησης και της αναγέννησης των νοημάτων που συνδέονται με τα ιστορικά, τα διαγενεακά ή τα πολιτισμικά αποθέματα.

Επιστρέφοντας στη σημασία που έχει το ερώτημα για το πώς τα προβλήματα και οι επιδράσεις τους επηρεάζουν τη διαλογικότητα και τον πολυφωνικό της χαρακτήρα, κρίνουμε σκόπιμο να εξετάσουμε περισσότερο ορισμένες παραμέτρους

---

¹²Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η επισήμανση του Herman σχετικά με τις διεργασίες κατά τις οποίες οι εσωτερικές φωνές του άγχους ή της απειλής «δικεικούν» όλο και περισσότερο χώρο στο διάλογο, εκτοπίζοντας άλλες φωνές.

που επηρεάζουν το τοπίο του εκάστοτε διεξαγόμενου διάλογου. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει το πώς μέσα σε ένα διαλογικό τοπίο μπορούν να εισέρχονται και να συμμετέχουν εσωτερικές και εξωτερικές φωνές που συνδέονται με διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια ή διαφορετικές οικοθεωρίες.

Στο σημείο αυτό ξαναθυμόμαστε για μία ακόμα φορά τον Hermans και την ιδέα του ότι ο διαλογικός εαυτός αποτελεί κατασκευή που συνδέεται ταυτόχρονα με παραδοσιακές, μοντέρνες και μεταμοντέρνες οικοθεωρίες.

Σε μια μεταφορά των απόψεών του από το πεδίο του εαυτού στο πεδίο του διαλόγου, προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε ποια στοιχεία εισέρχονται σε κάθε μορφή διαλόγου από τις οικοθεωρίες που αντιστοιχούν στις τρεις μεγάλες περιόδους στις οποίες αναφέρεται ο Hermans.

Ο Hermans υποστηρίζει ότι το άτομο ζει και μετακινείται ανάμεσα σε πολλαπλές εσωτερικές και εξωτερικές καταστάσεις, οι οποίες υφίστανται σε σχέση αλληλοεπηρεασμού. Ως αποτέλεσμα, οι μετέχοντες σε μια διαλογική πράξη βρίσκονται σε δυναμική και συχνά αδιάκοπη μετακίνηση σε διαφορετικές αναδυόμενες ταυτότητες μέσα σε συνεχείς διαλογικές σχέσεις. Αυτές προκύπτουν αναπόφευκτα εξαιτίας των συνεχών μετακινήσεων στο χώρο, στο χρόνο αλλά και στις περιοχές οργάνωσης της εμπειρίας ή στις θέσεις των επικοινωνιακών πράξεων.

Ένα παράδειγμα για τη σημασία της προσπάθειας των συνομιλητών να παραμένουν κάθε φορά σε λειτουργική θέση εντός ενός διαλόγου που συνεχώς θέτει νέες απαιτήσεις, αποτελεί η αφήγηση μιας αξιολογής εκπαιδευτικού, με μακροχρόνια εμπειρία, η οποία συμμετείχε σε εκπαιδευτική δράση που υλοποιήσαμε για διευθυντές και καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Πρόκειται για μια διευθύντρια γυμνασίου, η οποία, καθώς συνομιλούμε μαζί της, αναφέρει ότι συχνά αισθάνεται να μην εκτιμάται, από το σύλλογο διδασκόντων, η προσπάθειά της για δημιουργία ενός σαφώς οριοθετημένου πλαισίου λειτουργίας του σχολείου και πως συχνά χρειάζεται να εγκαταλείψει το συντονιστικό της ρόλο της, για να υποστηρίξει διοικητικά το διευθυντικό έργο. Στην ίδια συνομιλία, καθώς διερευνούμε σε ποια πεδία λειτουργίας του σχολείου η ίδια αποδίδει ιδιαίτερη σημασία, προβάλλει τις σχέσεις φροντίδας μεταξύ των εκπαιδευτικών και τονίζει τις προσπάθειές της να είναι βοηθητική απέναντι στους συναδέλφους της. Επιπλέον, προκύπτουν διάφορα θέματα σχετικά με τις πολιτικές τοποθετήσεις στις οποίες

απαιτείται να προβεί μέσω του ρόλου της (π.χ., η αποδοχή ή όχι χορηγιών από ιδιωτικές εταιρείες για αντιμετώπιση ελλείψεων στην υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου).

Στην αφήγησή της διακρίνουμε τους διαφορετικούς ρόλους που ενδύεται και τις διαφορετικές ταυτότητες που αποκτά, όπως αναδύονται και συνδέονται με τις διαφορετικές θέσεις της ως διευθύντριας, ως ενεργού εκπαιδευτικού στην τάξη, ως συναδέλφου, ως πολιτικά δρώντος ατόμου. Διαπιστώνουμε, επίσης, ότι η ίδια συχνά μετακινείται από θέση σε θέση, τροποποιώντας τις ιδέες της και τις συναισθηματικές της αντιδράσεις (π.χ., ως διευθύντρια θυμώνει με όσους εκπαιδευτικούς δεν τηρούν το πλαίσιο, όμως ως εκπαιδευτικός ή πολιτικό ον εστιάζει περισσότερο στις δυσκολίες που συνδέονται με το υπερ-σύστημα και δείχνει κατανόηση για τους συναδέλφους της, ερμηνεύοντας την απόσυρσή τους ως αποτέλεσμα της θεσμικής υποτίμησής τους εκ μέρους της πολιτείας!)

Προσπαθεί, μέσα από την αφήγησή της, να ισορροπήσει μεταξύ των διακριτών εσωτερικών φωνών που την προσκαλούν σε διαφορετικές πρακτικές και σε αυτή την προσπάθεια διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο η θέση, ο ρόλος, οι απαιτήσεις, οι προσδοκίες, τόσο οι δικές της όσο και του/των συνομιλητή/ών. Επίσης, ρόλο διαδραματίζει το πλαίσιο όπου διεξάγεται η εκάστοτε συνομιλία (π.χ., αν πραγματοποιείται σε συνεδρίαση του συλλόγου διδασκόντων, σε ένα διάλειμμα, σε κοινωνική εκδήλωση μαζί με τους συναδέλφους της, σε εκπαιδευτική δράση με στόχο να αναστοχαστεί τις πρακτικές της).

Στην πραγματικότητα, στις πολλαπλές σχέσεις στις οποίες εμπλέκεται και στους διαφορετικούς ρόλους που αναπτύσσει, χρησιμοποιεί πολλές και διαφορετικές γλώσσες, όπως και τους «αντίστοιχους εαυτούς». Ως αποτέλεσμα, η διαλογική πράξη, σύμφωνα με τον Hermans και άλλους θεωρητικούς της διαλογικότητας, πραγματώνεται μέσω πολλών διαφορετικών γλωσσών και εκφάνσεων του εαυτού, οι οποίες αναδύονται ανάμεσα στο άτομο και τον/τους συνομιλητή/ές του, ωστόσο ποτέ δεν αποτελεί δυαδική σχέση, όπως ίσως αρχικά υποθέτουμε.

Η Irene Markova, κοινωνική ψυχολόγος που γράφει για τη διαλογικότητα θεωρεί ότι η διαλογική πράξη δεν βασίζεται σε μια δυαδική δομή (εγώ-άλλος), στην οποία η εσωτερική σκέψη είναι ανεξάρτητη από τον άλλο και λειτουργεί αυτόνομα, αλλά ότι είναι εκτεθειμένη σε μια τριαδική δομή (**το εγώ, ο άλλος ως πραγματικό**

πρόσωπο, ο άλλος ως φανταστικό αντικείμενο). Όπως αναφέρει σχετικά σε άρθρο της (Markona 2006), ο άλλος ως διαλογικός συνομιλητής δεν αποτελεί αντικειμενική οντότητα αλλά κοινωνική αναπαράσταση που παράγεται από το δεσμό «εγώ-άλλος» (Markona I. 2006).

Οι συνέπειες της διάκρισης στην οποία προβαίνει η Markona είναι πολύ σημαντικές και διευρύνουν το πεδίο των προβληματισμών μας για τη θέση και το ρόλο ενός καταξωτικού συστημικού συμβούλου, καθώς αντιλαμβανόμαστε ότι στη συν-κατασκευή του διαλογικού τοπίου στο οποίο προσκαλούμε τους συνομιλητές εισέρχονται πολλοί απρόβλεπτοι παράγοντες. Η μη προβλεψιμότητα και η περιπλοκότητα των διαλόγων αυξάνονται ακόμα περισσότερο, αν σκεφτούμε μία ακόμα διάκριση της Markona, αυτήν ανάμεσα στους εσωτερικούς και τους εξωτερικούς διαλόγους.

Στον εξωτερικό διάλογο η περιπλοκότητα συνίσταται στη συμμετοχή του εαυτού (ωστόσο, όπως θα δούμε, αυτός συγκροτείται από ένα δίκτυο εσωτερικών φωνών), του άλλου (και με τις δύο ιδιότητές του, του πραγματικού και του φανταστικού) και ενός τρίτου μέρους υπό τη μορφή του εσωτερικού ακροατηρίου. Το σχήμα εγώ-άλλος, μέσω του εξωτερικού διαλόγου, βρίσκεται πάντοτε σε μια διαπραγμάτευση για την αναζήτηση του νοήματος και είναι αυτό που παράγει (ή συχνά αναπαράγει) στην ουσία το νόημα.

Η Markona με τον όρο *εσωτερικά ακροατήρια* αναφέρεται σε όσους είναι «ωσεί παρόντες» στο διεξάγομενο διάλογο (δες σχετική αναφορά πιο πάνω). Στο φυσικό διάλογο παρεισφρέουν, όπως έχουμε επισημάνει, οι λέξεις, τα συναισθήματα και οι σκέψεις των απόντων άλλων, οι οποίοι είναι «ωσεί παρόντες», καθώς συχνά το σχήμα «εγώ-άλλος» αναφέρεται σε αυτούς.

Η παρουσία και η επίδραση των «ωσεί παρόντων» είναι σημαντική και δεν μπορεί να αγνοηθεί ή να υποτιμηθεί, το αντίθετο: καθώς τα εσωτερικά ακροατήρια συνδέονται ή συγκροτούνται από τις εσωτερικές φωνές, υπάρχει το ενδεχόμενο να είναι τόσο «ισχυρά», ώστε να «οργανώνουν» τη φύση του διαλόγου, τα σημεία εστίασης, τις ιδέες, τις σωματικές αντιδράσεις ή τα συναισθήματα και τα λόγια των συνομιλητών. Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι τα εσωτερικά ακροατήρια δεν είναι συμπαγή, μάλλον το αντίθετο συμβαίνει, καθώς οι αντιπαραθέσεις των εσωτερικών φωνών ενδέχεται να είναι διάχυτες και να βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση.

Στο σχήμα που ακολουθεί βλέπουμε μια απεικόνιση αυτής της συνθήκης, στην οποία ο διάλογος ανάμεσα στις εσωτερικές φωνές που αναδύονται στα διαφορετικά τοπία, τα οποία βασίζονται σε εκδοχή του 4D, ενδέχεται να οδηγήει είτε στη δημιουργία δυνατοτήτων είτε στην ενίσχυση των περιορισμών, σε ένα ή περισσότερα τοπία.

Σχήμα 10. Οι φωνές που διευκολύνουν ή περιορίζουν την ανθρώπινη εμπειρία (Γκότσης Η. 2017)

Η επίγνωση της επιρροής των εσωτερικών φωνών και των εσωτερικών ακροατηρίων που συγκροτούνται μέσα από αυτές είναι ιδιαίτερα χρήσιμη όταν εργαζόμαστε με στόχο να συνδεθούν οι άνθρωποι με τα αποθέματα και τις ανάγκες τους, επειδή πολύ συχνά οι «εσωτερικευμένες φωνές» επηρεάζουν την κουλτούρα, τις μορφές δράσης, τις αισθητικές μας στάσεις, τις ματιές κατανόησης ή ερμηνείας όπως και βασικές κατασκευές σχετικά με τις έννοιες του προβλήματος ή της λύσης.

Ένα παράδειγμα, το οποίο θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, είναι οι επιρροές που έχουμε δεχτεί μέσα από την παράδοση και τα λόγια των προγόνων μας ως προς το πώς διαχειριζόμαστε τα προβλήματα. Προσκαλώντας τους ανθρώπους να μιλήσουν για τις κατασκευές και τις επιρροές σχετικά με το πρόβλημα, έχουμε, π.χ., παρατηρήσει ότι στάσεις ή συμπεριφορές συνδεδεμένες με την υπομονή, την αντοχή, την καρτερικότητα ή τη θυσία εμφανίζονται κατά τη διάρκεια ενός διαλόγου, ιδιαίτερα όταν αυτός αφορά στη μετακίνηση από την ανάλυση του προβλήματος στην επαναδιατύπωσή του ως ανάγκης.

Η διαλογική πράξη αποτελεί έτσι το προϊόν μιας κοινωνικής διαπραγμάτευσης, η οποία άλλοτε έχει δημοκρατική, συνεργατική και συμπεριληπτική κατεύθυνση, άλλοτε τείνει προς τον αυταρχισμό και τον αποκλεισμό και άλλοτε οδηγεί στον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση.

Αυτή η διαπραγμάτευση αφορά στις (ατομικές ή συλλογικές) αισθητικές στάσεις, στη γλώσσα, στην ερμηνεία και την απόδοση νοήματος, στις δράσεις και τις πρακτικές των συνομιλητών. Μάλιστα, επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες: από τον εσωτερικό διάλογο των, συχνά αντιθετικών, εσωτερικών φωνών και πλευρών του εαυτού, από τις πολιτιστικές κατασκευές (έχουμε ήδη αναφερθεί στην επίδραση των πολιτιστικών αρχετύπων), από τις «φωνές» των εσωτερικών ακροατηρίων, από την κοινωνική, αισθητική, πολιτική, ιδεολογική και οικονομική ισχύ των συμμετεχόντων.

Ο ίδιος ο Μπαχτίν κάνει μια έμμεση αναφορά στην αναπόφευκτη όψη της διαπραγμάτευσης και στην ιδέα ότι σε κάθε έκφραση της ζωής μας τα λόγια μας περιέχουν τα λόγια των άλλων. Αναγκαστικά, καθώς μιλάμε, αναφερόμαστε σε ό,τι λένε οι άλλοι. Τα λόγια των άλλων μας διακινούν συναισθηματικά, μας προβληματίζουν, μας ενεργοποιούν προς την κατεύθυνση συγκεκριμένων δράσεων.

Ένα σημαντικό ζήτημα που τίθεται είναι με ποιο τρόπο μεταβιβάζονται σε εμάς τα λόγια των άλλων, πώς τα αφομοιώνουμε, σε ποιο βαθμό ο δικός μας λόγος

αποτελεί ένα λόγο αντιγραφής και επανάληψης ή ένα λόγο επαναδιατύπωσης, ο οποίος έχει την δυνατότητα να εμπλουτιστεί μέσα από τις εμπειρίες μας. Προκειμένου να κατανοήσουμε αυτήν τη διαδικασία, αξιοποιούμε ξανά τον Μπαχτίν ο οποίος μιλά για δυο ξεχωριστά είδη λόγου, τον αυταρχικό και τον πειστικό (Μπαχτίν 1980).

Ο αυταρχικός λόγος επιβάλλεται μέσω της ισχύος του, μέσα σε ένα μονολογικό διαλογικό πλαίσιο, και απαιτεί από τον άλλο να αποδεχτεί και να συμφωνήσει στο κυρίαρχο νόημα που παράγεται μέσω αυτού, ενώ βρίσκεται σε διάσταση με την ιδέα του εμπλουτισμού που φέρουν οι εναλλακτικές οπτικές και οι ρωγμές.

Αυτή η απαίτηση αντιτίθεται στον πειστικό λόγο, ο οποίος αφήνει ανοιχτό χώρο για σύνδεση με το λόγο των άλλων. Σε αυτήν τη διεργασία είμαστε δεκτικοί στο να ξεχωρίζουμε ποια στοιχεία του λόγου των άλλων είναι πειστικά και τα αφομοιώνουμε με το δικό μας τρόπο. Καθώς αποτελεί ανοιχτή διαδικασία, αναπτύσσεται διαρκώς αφομοιώνοντας στοιχεία από άλλους λόγους και παράγει διαρκώς νέες σημασιοδοτήσεις, οι οποίες δημιουργούνται από το διάλογο με τους άλλους.

Αυτή η διαδικασία, παράλληλα με τον ανοιχτό χαρακτήρα της, είναι συγκρουσιακή. Ο λόγος μας δημιουργείται από το λόγο των άλλων, αλλά σταδιακά συγκρούεται με αυτόν, προκειμένου να απελευθερωθεί, ενώ ταυτόχρονα μια δεύτερη σύγκρουση αφορά τις φωνές που αγωνίζονται να μας επηρεάσουν. Η σύγκρουση είναι θετική, καθώς επιτρέπει τον εμπλουτισμό, την εξέλιξη και το μετασχηματισμό.

Ό,τι ενδιαφέρει, ωστόσο, σε αυτό το σημείο, είναι να διερευνήσουμε περαιτέρω από ποιους μπορεί να αποτελούνται τα «εσωτερικά ακροατήρια». Σε μια πιο παραδοσιακή συστημική οπτική, η εστίαση και το ενδιαφέρον στρέφονται κυρίως σε σημαντικά πρόσωπα της οικογενειακής μας ιστορίας, εντούτοις καθώς εργαζόμαστε υπό την επίδραση των αφηγηματικών προσεγγίσεων, ο κύκλος

διευρύνεται και περιλαμβάνει όσους ο αφηγητής ορίζει ως τους σημαντικούς εσωτερικευμένους άλλους (Tomms, K. 1999).¹³

Τα εσωτερικά ακροατήρια αποτελούνται κατά συνέπεια από κάθε σημαντικό εσωτερικευμένο πρόσωπο, με την έννοια που ο Tomms χρησιμοποιεί τον όρο, δηλαδή ως οι εσωτερικευμένες εικόνες των σημαντικών άλλων (Tomms K. 1999). Οι σημαντικοί άλλοι είναι δυνατό να έχουν αφομοιωθεί με δημιουργικό τρόπο, μέσα από συνειδητή επεξεργασία, αλλά ενδέχεται να έχει υπάρξει μια διαδικασία ενδοβολής, η οποία δεν επιτρέπει τη διάκριση από τον εσωτερικευμένο άλλο. Ο Saldaño, εμπλουτίζοντας τη σκέψη της Markona για τα εσωτερικά ακροατήρια, πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα, μιλώντας «για τον άλλο μέσα στον εαυτό», ένας άλλος ο οποίος συνυπάρχει με την πλευρά του εαυτού που εξωτερικά μοιάζει να συμμετέχει στη διαλογική πράξη. Αυτός ο «άλλος μέσα στον εαυτό» δεν είναι απαραίτητα κάποιος εσωτερικευμένος σημαντικός άλλος, αλλά ενδέχεται να είναι το/τα άλλο/α πρόσωπο/α που συμμετέχει/ουν στο διάλογο (Saldaño 2006).

Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει μια εσωτερικευμένη εικόνα του συνομιλητή, ο οποίος μετέχει στο διάλογο. Όπως αναφέρει η Markona, παρότι ο διάλογος διεξάγεται μέσω του σχήματος «εγώ-άλλος», αυτές οι δύο έννοιες δεν είναι αντικειμενικές.

Οι ιδέες του Saldaño και της Markona σχετικά με τη συνθετότητα της διαλογικής πράξης θυμίζουν τα πλαίσια όπου πραγματώνεται μια επικοινωνιακή πράξη, σύμφωνα με το CMM. Π.χ., εάν σε αυτήν υπάρχει ανισοκατανομή της ισχύος μεταξύ των συμμετεχόντων, έχει ιδιαίτερη σημασία να σκεφτούμε στο πλαίσιο του πολιτισμού πώς έχουν εσωτερικεύσει οι συνομιλητές τον άλλο ανάλογα με το ρόλο και τη θέση του σε σχέση με την ισχύ που κατέχει. Δείγματα τέτοιων διαλογικών πράξεων μπορούμε να εντοπίσουμε, για παράδειγμα, στη συνομιλία ενός διευθυντικού στελέχους με έναν κατώτερο υπάλληλο.

---

¹³ Chapter 12. Co-Constructing Responsibility. In S. McNamee, & K.J. Gergen, & Associates (1999) *Relational Responsibility: Resources for Sustainable Dialogue*. Thousand Oaks CA: Sage

Ακόμα, στο «εσωτερικό ακροατήριο» μετέχουν πρόσωπα εμπλεκόμενα με οποιοδήποτε τρόπο στο περιεχόμενο του διαλόγου, παρότι δεν είναι παρόντα στη συνομιλία.

Για να κατανοήσουμε τη διάσταση και τη σπουδαιότητα που έχουν, στις συστημικές προσεγγίσεις, τα «εσωτερικά ακροατήρια», θέλουμε να υπενθυμίσουμε τη σημασία των κυκλικών ερωτήσεων, στην οποία αναφερθήκαμε στο κεφάλαιο για τα είδη των ερωτήσεων. Σε αυτήν τη συστημική πρακτική, οι κυκλικές ερωτήσεις εισάγουν με επίσημο τρόπο τους σημαντικούς εσωτερικευμένους άλλους και τους «ωσεί παρόντες», που, όπως είπαμε, επηρεάζουν, μαζί με άλλες παραμέτρους, τη σχέση και την ποιότητα στο πεδίο του διαλόγου.

Ένα ακόμα σημείο, το οποίο έχει σημασία να έχουμε στο νου μας καθώς προσκαλούμε σε καταξιωτικούς διαλόγους τους συνομιλητές μας, είναι η αλληλεπιδραστική και αλληλοεξαρτητική σχέση μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού διαλόγου. Στη διάρκεια κάθε διαλογικής σχέσης, ο εξωτερικός διάλογος τροφοδοτεί, με σκέψεις και συναισθήματα, τον εσωτερικό διάλογο που γίνεται ανάμεσα στις εσωτερικές φωνές και στις εσωτερικές πλευρές. Η τροφοδοσία αυτή αφορά στην αφήγηση ιστοριών που ενθαρρύνουν δυνατότητες ή περιορισμούς και αντίστροφα ό,τι εν τέλει επικρατεί στον εσωτερικό διάλογο έρχεται να εμπλουτίσει τον εξωτερικό διάλογο.

Ένα ακόμα κύριο στοιχείο αφορά στο πώς νοηματοδοτούμε και αντιλαμβανόμαστε το χρόνο. Ήδη έχουμε αναφερθεί στις έννοιες του μεγάλου χρόνου και της συγχρονίας, τις οποίες «δανειστήκαμε» από τη θεωρία της διαλογικότητας. Αυτοί οι όροι έχουν εισαχθεί από τον Μπαχτίν ο οποίος τους αξιοποίησε για να μιλήσει για την επίδραση των λογοτεχνικών έργων στο πέρασμα του χρόνου (Bakhtin 2014).

Ο Ρώσος διανοητής ορίζει το μεγάλο χρόνο ως το χρόνο που εμπεριέχει ταυτόχρονα τις τρεις διαστάσεις, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Μέσα σε αυτές δημιουργούνται, σημασιοδοτούνται ή αναγεννιούνται τα νοήματα και οι σημασίες τους. Ταυτόχρονα, ορίζει τη συγχρονία ως τον παρόντα χρόνο, στον οποίο οι επιδράσεις προέρχονται από την παρούσα εμπειρία. Αυτόν το χρόνο στη θεραπευτική γλώσσα τον θεωρούμε εξίσου πολύ σημαντικό με το μεγάλο χρόνο, καθώς εκεί ζούμε από κοινού με τους ανθρώπους με τους οποίους εργαζόμαστε τις

«διεργασίες στο εδώ και τώρα», κάτι που τόσο στο CMM όσο και από τους P. Lang και E. McAdam περιγράφεται ως «ενεργητική εμπειρία».

Ο πολυφωνικός και διαλογικός εαυτός

Μέχρι στιγμής έχουμε αναφερθεί εκτενώς στην αξία της διαλογικότητας και της πολυφωνίας στην προσπάθεια να διαχειριστούμε τις επιπτώσεις των προβλημάτων στις κατασκευές, τις νοηματοδοτήσεις, στα επικοινωνιακά και αλληλεπιδραστικά σχήματα, καθώς και στις συναισθηματικές διεργασίες των ατόμων και των συστημάτων. Έχουμε επίσης τονίσει τη σημασία που έχει η αναγνώριση των εσωτερικών φωνών, οι οποίες εισέρχονται αναπόφευκτα στο διάλογο και τη συνάντηση με τον άλλο.

Σε αυτή την ενότητα θα αποτυπώσουμε ορισμένες βασικές θέσεις για την ταυτότητα και τον εαυτό, όπως αυτός ορίζεται τόσο στο πεδίο της διαλογικότητας όσο και στο πλαίσιο των συστημικών μεταμοντέρνων προσεγγίσεων. Για να το κάνουμε αυτό, θα αξιοποιήσουμε ορισμένες αναφορές του Μπαχτίν σχετικά με το μονολογικό μυθιστόρημα, στο οποίο οι ήρωες διακατέχονται από μια ιδέα η οποία τους ορίζει και τους «διαβρώνει τη συνείδηση και τη ζωή τους» (Μπαχτίν 2000 σελ 38).

Ο Holquist στο βιβλίο του για τη διαλογικότητα αξιοποιεί αυτή την ιδέα του Μπαχτίν, προκειμένου να μιλήσει για τον εαυτό είτε ως μονολογικό είτε ως πολυφωνικό μυθιστόρημα.

Όταν ο εαυτός βιώνεται ως μονολογικό μυθιστόρημα, υπάρχουν ορισμένες κεντρικές ιδέες ή βιώματα που ορίζουν τις δράσεις, την αισθητική ή τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν την πραγματικότητα.

Αυτό το βίωμα ενισχύει τις κεντρομόλες δυνάμεις (οι οποίες ωθούν προς τη συμφωνία και το μονόλογο) και αποδυναμώνει τις φυγόκεντρες (οι οποίες, όπως αναφέρει ο Μπαχτίν, παρωθούν προς τη πολλαπλότητα, τη διαφωνία και την ετερογλωσσία). Πρακτικά αυτό επιβεβαιώνει τη διατυπωμένη θέση του Hermans ότι τα προβλήματα συνιστούν μια κεντρική εμπειρία που ενισχύει όσες εσωτερικές φωνές συνδέονται με την αδυναμία ελέγχου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά το φαινόμενο της χρήσης ουσιών, στο οποίο η ουσία λειτουργεί ως πανίσχυρη κεντρομόλος δύναμη, η οποία αποκλείει κάθε ουσιαστική μεταβολή στην επικοινωνία του χρήστη με το περιβάλλον του (Γκότσης 2007, Μπαχτίν Μ. 1981).

Σε αντίθεση με την ιδέα του μονολογικού εαυτού βρίσκεται ο εαυτός ως πολυφωνικό μυθιστόρημα. Εδώ επικρατούν οι φυγόκεντρες δυνάμεις, που ενισχύουν τη σύνδεση με τον άλλο και την αποδοχή της ετερότητας, η οποία, όπως αναφέρει ο Γιάννης Κιουρτσάκης, θα αποτελέσει το μέσο για την αποφυγή του μονολόγου και της μονολιθικότητας μιας κλειστής ταυτότητας (Μπαχτίν 1995, Κιουρτσάκης Γ., πρόλογος σελ. 13). Η αλληλεπίδραση με τους άλλους που προτείνει ο Μπαχτίν προσκαλεί σε ολοκλήρωση του εγώ και ανάδειξη της ετερότητας σε αντίθεση με την αλλοτρίωση του προσώπου, στην οποία έχουμε ενσωμάτωση και εξαφάνιση του υποκειμένου.

Ο Μπαχτίν ενισχύοντας και προτείνοντας την αλληλεπίδραση, τοποθετείται ενάντια στον ατομισμό, που σημαίνει περιχαράκωση, και προτείνει τη διαλογικότητα. Η τελευταία είναι προϋπόθεση για τη δημιουργία ενότητας, καθώς επιτρέπει τη μετάβαση από το «βίωμα του εγώ» στο «βίωμα του εμείς», το οποίο, σύμφωνα με τον Βολοσίνοφ, συνιστά ένα βίωμα διαφοροποίησης που επιτρέπει τον εμπλουτισμό του εσωτερικού κόσμου, καθώς, όπως αναφέρθηκε, όσο τα άτομα παραμένουν εγκλωβισμένα στο πρόβλημα και στο «βίωμα του εγώ», απομονώνουν την εμπειρία τους από τις εξωτερικές συνθήκες και αισθάνονται θυμό, ενοχή και ντροπή για την αδυναμία τους να αντιδράσουν (Βολοσίνοφ, 1998).

Η ενότητα θα προκύψει, επίσης, μέσω της ανάδειξης των διαφορετικών οπτικών πεδίων ως ισότιμων (Μπαχτίν 2000, σελ. 26) και σε αυτό το σημείο ο Ρώσος στοχαστής συναντάται διακειμενικά τόσο με τους κονστρουκτιβιστές όσο και με τους κοινωνικούς κονστραξιονιστές.

Προηγουμένως, έχουμε μιλήσει για την επίδραση των προβλημάτων, η οποία συχνά συνδέεται με μια απαξιωτική γλώσσα, είτε ο διάλογος είναι εσωτερικός είτε εξωτερικός, και η πολυφωνία είναι σημαντική παράμετρος για τη διεύρυνση του πεδίου και την εμφάνιση εναλλακτικών γλωσσών. Ο Μπαχτίν σημειώνει ότι υπάρχει πλούτος «διαλέκτων» που έρχονται από το παρελθόν (τόσο κοινωνικά, όσον αφορά στις διαλέκτους, όσο και ατομικά, όσον αφορά στις ενυπάρχουσες εσωτερικές φωνές και τις διαγενεακές ιστορίες) και αυτό σημαίνει ότι μέσω της διαλογικότητας και της πολυφωνίας εισάγονται άλλες γλώσσες, οι οποίες απελευθερώνουν από τους περιορισμούς που θέτει η κυρίαρχη γλώσσα των προβλημάτων (Bakhtin, J. Lye, 2005, Seikkula 2003, 2005). Υπό αυτό το πρίσμα η προσπάθεια να είμαστε συνδεδεμένοι

και να αναγνωρίζουμε τις εσωτερικές μας φωνές είναι καθοριστική παράμετρος για μια διαλογική ταυτότητα.

Αποπειρώμενοι να ορίσουμε αυτή την ταυτότητα και την έννοια του διαλογικού εαυτού, βρήκαμε πολύ χρήσιμες και καθοριστικές τις ιδέες του Hermans, ο οποίος, όπως και ο Seikkula, επηρεασμένος από τον Μπαχτίν εισάγει μια ιδέα πολύ βοηθητική για την κατανόηση των αντιφάσεων, των παλινδρομήσεων ή των ματαιώσεων των ανθρώπων, καθώς αυτοί αποσυνδέονται από τις επιθυμίες ή τα όνειρά τους. Σε άλλο σημείο είχαμε αναφερθεί στην ιδέα του για τη διαμόρφωση του εαυτού υπό την επίδραση των τριών μεγάλων ιστορικών περιόδων (ή των τριών οικοθεωριών, όπως τις ορίσαμε εμείς). Στο σχήμα που ακολουθεί φαίνονται οι διαφορετικές εκφάνσεις του εαυτού μέσα σε αυτές τις οικοθεωρίες¹⁴.

---

¹⁴Οι οικοθεωρίες έχουν αποτυπωθεί από κοινού με μέλη των εκπαιδευτικών ομάδων.

Σχήμα 11: Η κατανόηση του διαλογικού εαυτού μέσα από τις πολιτισμικές οικοθεωρίες (Γκότσης Η. 2018)

Ο Hermans προτείνει να σκεφτούμε πάνω στις «φωτεινές και τις σκοτεινές όψεις του εαυτού», όπως αυτός εκφράζεται στις διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Υποστηρίζει, λ.χ., ότι στις παραδοσιακές κοινότητες, παρά την κλειστότητα και την έλλειψη διαλογικότητας, (που αποτελούν τα «σκοτεινά σημεία»), υπάρχουν στέρεα ηθικά πλαίσια και μια αντίληψη ότι ο εαυτός έχει ένα κέντρο, έναν πυρήνα, ο οποίος εξασφαλίζει σταθερότητα. Στο μοντέρνο κόσμο, όπως αυτός εμφανίστηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, ο εαυτός συνδέεται άμεσα με τις έννοιες του ατόμου και της ατομικής αυτονομίας, οι οποίες αναδεικνύονται υπό την επιρροή του Διαφωτισμού. Στο σύγχρονο κόσμο, ωστόσο, σταδιακά η έννοια της αυτονομίας

υποχώρησε δίνοντας τη θέση της στον ατομισμό. Ενώ η αυτονομία προϋποθέτει μια σχέση με τους άλλους και ουσιαστικά πραγματώνεται μέσω αυτής της σχέσης, ο ατομισμός αναδεικνύει τις αξίες της δύναμης και της αποσύνδεσης, οι οποίες συναρτώνται με μια εγωιστική και αποσυνδεδεμένη έννοια του εαυτού και αυτό αποτελεί το «σκοτεινό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου». Στο μεταμοντέρνο κόσμο, τέλος, μια καινούργια διάσταση του εαυτού αναφαίνεται με ένταση και αφορά στη διεκδίκηση και στη σύνδεση με την ετερότητα και την ποικιλότητα.

Το καινοφανές στοιχείο είναι ότι ενώ η παραδοσιακή ψυχολογική σκέψη αντιμετώπιζε τον εαυτό ως οντότητα της οποίας η ουσία είναι κρυμμένη σε μια εσωτερική ενδοχώρα, ο κοινωνικός κονστραξιονισμός μιλά για αναδυόμενες αναφορικές ταυτότητες και ο Gergen παραπέμπει στη έννοια της πολυφρένειας, για να υποστηρίξει αυτές τις ιδέες.

Ταυτόχρονα ένας άλλος στοχαστής ο Bruner, υιοθετεί έναν εννοιολογικό ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο εαυτός αποτελεί έννοια «που δημιουργείται μέσω του στοχασμού, μια έννοια που κατασκευάζεται λίγο πολύ όπως οι άλλες» (Bruner J. σελ. 150), ενώ, αντίστοιχα, ο Gofman περιγράφει τις διαδικασίες μέσω των οποίων παρουσιάζουμε μια εικόνα εαυτού ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες (Gofman E. 1959).

Τέλος, στο πλαίσιο των αφηγηματικών προσεγγίσεων ο εαυτός ορίζεται ως αναφορική έννοια, υπάρχει δηλαδή πάντοτε σε σχέση με τους άλλους, και μέσω αυτής της σχέσης αναδεικνύεται η αληθινή του ύπαρξη. Μάλιστα, όπως αναφέραμε, ο White θεωρεί την ταυτότητα ως έννοια που διαμορφώνεται μέσω της δημόσιας και της κοινωνικής διαπραγμάτευσης. Η έννοια της αυτονομίας επαναδιατυπώνεται σε αυτό το πλαίσιο ως η ευθύνη να μετακινηθώ και να συνδεθώ με τον άλλο, να αντιληφθώ τις ανάγκες του και να εκφράσω τις δικές μου, ουσιαστικά να πραγματώσω μια σχέση (Fishbane D. M. 1991).

Μέσα σε αυτό το συστημικό πεδίο, που χαρακτηρίζεται από την εστίαση στην πολυποικιλότητα και τις αναδυόμενες αναφορικές ταυτότητες, οι αναφορές του Gergen στην πολυφρένεια ως αναπόφευκτη διάσπαση του ατόμου σε μια πολλαπλότητα προσωπικών αμφιέσεων, η οποία αποτελεί αναγκαίο προϊόν του κοινωνικού κορεσμού (Gergen K., σελ. 149), έχουν ιδιαίτερη αξία. Η πολυφρένεια ή, αλλιώς, η πολλαπλή ταυτότητα του ατόμου αποτελεί κατάσταση για τη διαχείριση

της οποίας το άτομο χρειάζεται να αποκτήσει δεξιότητες. Τόσο για τον Gergen όσο και για τον Bruner, ο εαυτός αποτελεί διαντιδραστική σχέση μεταξύ ενός ομιλητή και ενός γενικευμένου άλλου (Bruner 151, Gergen 260), η οποία είναι εξαρτημένη από το διάλογο. Στον αναπυσσόμενο διάλογο ο εαυτός κατασκευάζεται μέσω των ιστοριών που επιλέγει το άτομο να αφηγηθεί και από το νόημα που κατασκευάζει γι' αυτές τις ιστορίες. Ως εκ τούτου, το άτομο αποτελείται από έναν πολλαπλό εαυτό, ο οποίος ενσωματώνει τόσο ατομικές εμπειρίες όσο και συλλογικές.

Οι παραπάνω ιδέες όχι μόνο μας έχουν επηρεάσει στην προσπάθεια να κατανοήσουμε την έννοια του εαυτού, αλλά και έχουν υπάρξει η βάση σειράς πρακτικών που αναδεικνύουν την αξία και τη σημασία του πολυφωνικού και του διαλογικού εαυτού.

Η Κρυσταλλία Λεοντιάδου, μια εκ των μελών της ομάδας μας, σε παρουσίαση σχετικά με την έννοια της ταυτότητας και του εαυτού στο σύγχρονο μεταμοντέρνο κόσμο, αναφέρει ενδεικτικά:

«Μοιάζει όλο και πιο δύσκολο να μιλήσει κανείς για την ταυτότητα του εαυτού στη μεταμοντέρνα εποχή. Ο μεταμοντέρνος εαυτός φαίνεται να είναι περισσότερο συσχετιστικός και διαλογικός παρά ατομικός, να αποδομείται συνεχώς και να επαναδομείται, να μην είναι συνεκτικός και άρα μη προβλέψιμος, να βασίζεται στη φαντασία αντί της λογικής, να είναι παιχνιδιάρικος και επικεντρωμένος στο παρόν. Μια συνεχής ροή ύπαρξης που δεν νοιάζεται για την κεντρική θέση του εγώ. Μια ταυτότητα που δεν αναζητεί την αντικειμενικότητα, την αληθοφάνεια και την αυθεντικότητα αλλά τα χάσματα, τις ρωγμές και τις αναθεωρητικές δυνατότητες. Αυτές τις μεταμοντέρνες συνθήκες πολλοί τις αντιλαμβάνονται ως αλλοτρίωση, μελαγχολία, μέγιστη ευδαιμονία. Ως έναν εαυτό επιπόλαιο και ασυνάρτητο. Κάποιοι άλλοι τις αντιλαμβάνονται ως δυνατότητα του ανθρώπου να είναι ο καλλιτέχνης της βιογραφίας του, ως δυνατότητα προς όφελος μιας ζωής γεμάτης προσωπικό νόημα. Είναι υπαρξιακή αναγκαιότητα η δόμηση μιας συνεκτικής ταυτότητας και η αποδόμησή της συνδέεται με την αποδόμηση του νοήματος της ζωής; Κατά πόσο η αποδοχή της αμφιθυμίας ορίζει και συγχρόνως αποτελεί μια απάντηση για τη μεταμοντέρνα υποκειμενικότητα; Τι σκεφτόμαστε τελικά για την ταυτότητα του εαυτού στη μεταμοντέρνα εποχή και πώς αντιλαμβανόμαστε το ρόλο μας; Μοιάζουμε σαν τον άνθρωπο που κάζεται στη στέρεη ακτή, σε σταθερή απόσταση

από τη θάλασσα και πετάει βότσαλα; Ή περισσότερο με αυτόν που ανέβηκε στο φεγγάρι και από εκεί πετά βότσαλα στη θάλασσα της Γης; Οι κινήσεις του φεγγαριού και της Γης είναι πολύπλοκες, η σχέση ανάμεσα στη Γη και το φεγγάρι μεταβάλλεται συνεχώς, προσκαλώντας σε νέα πρότυπα δράσης, και αυτός που αρέσκεται στο να διαταράσσει με τα βότσαλά του τη θάλασσα της Γης, χρειάζεται να προσαρμόζεται επιδέξια σε κάθε φορά νέες συνθήκες».

Σε αυτό το πλαίσιο ερωτημάτων που έθεσε η Κ. Λεοντιάδου, αναπτύχθηκαν οι αναφερθείσες πρακτικές, όπως, λ.χ., «Η βεντάλια του Πολυφωνικού Εαυτού», η οποία παρουσιάζεται στο παράρτημα με τα ενδεικτικά εργαστήρια που προτείνουμε.